

Michał M. KOSMAN

Niemcy w Rosji po 1991 roku

Abstract

Germans in Russia after 1991

The growth potential of the German minority in the USSR were very limited after the end of World War II. Only at the end of the Soviet Union, they began to demand their rights which resulted in the restoration of the two autonomous republics, the development of German-language education, culture and others. However, the collapse of the USSR created the possibility of mass migration to Germany. Decisions on trips based on economic and social motives, humanitarian or ethnic. As a result, after 1991 more than a million Germans went to the country of their ancestors, and the rest mostly focused in the Russian Federation. As a result of migration processes the number of Germans in the former Soviet Union has decreased significantly, and in spite of the cultural differences in the role of minorities in Russia today is marginal.

Key words: Russia, Germans, emigration, national minority.

W kręgu zasadniczych zagadnień w polityce niemieckiej wobec Rosji u kresu zimnej wojny znalazły się problemy Niemców zamieszkujących na terenach byłego Związku Radzieckiego. Kwestia ta przybrała dwa wymiary: pierwszy z nich był rezultatem ich presji migracyjnej do RFN, drugi zaś wiązał się z polityką rządu RFN, zmierzającego do poprawy losów Niemców pozostających w miejscach zamieszkania na obszarze byłego ZSRR. Ci pierwsi stawali w obliczu istotnych problemów asymilacyjnych w Niemczech, znaczna ich część nie posługiwała się dobrze językiem swych przodków, ponadto nawyki wyniesione z innego kręgu kulturowego były istotną przeszkodą na drodze do integracji z rodakami w Niemczech.

Władze niemieckie stanęły przed zadaniem włączenia imigrantów w zasadnicze nurty życia społecznego. Wymagało to odpowiedniego wsparcia, zwłaszcza poprzez programy zmierzające do ich integracji społecznej. Przewidywano w tym celu przede wszystkim pomoc finansową na koszty przeprowadzki do Niemiec oraz zagospodarowanie się w nowym miejscu zamieszkania, wsparcie socjalne, doradztwo, kursy językowe i pomoc w poszukiwaniu zatrudnienia. Jednocześnie zamiarem władz niemieckich była redukcja skali imigracji poradzieckich Niemców poprzez różnego rodzaju środki zachęcające ich do pozostania w dotychczasowych miejscach osiedlenia, jak również – z czasem – poprzez stawianie przeszkód administracyjnych. Wymagało to koordynacji działań z krajami zamieszkania. Dotyczyło to przede wszystkim Rosji i Kazachstanu, a to ze względu na zdecydowanie najliczniejsze w obu państwach diaspory niemieckie spośród krajów powstałych na gruzach radzieckiego supermocarstwa.

Osadnictwo niemieckie w Rosji ma interesujące i bogate dzieje. Już w XIII stuleciu na ziemię ruskie przybywali z Niemiec kupcy, uczeni i rzemieślnicy, w szczególności do Pskowa, Nowogrodu i Połocka. Nieco później, w czasach Iwana III Srogięgo (XV wiek) następowało zaplanowane osadnictwo, władca moskiewski starał się bowiem sprowadzać niezbędnych fachowców, zwłaszcza z zakresu ówczesnej techniki wojskowej. Podczas rządów Iwana Groźnego z kolei niemieccy artylerzyści odegrali istotną rolę w zdobyciu Kazania w 1552 r. Jednak zamieszkujący podmoskiewskie osiedle Niemcy byli także obiektem prześladowań ze strony cara. W XVII wieku kontynuowano akcję sprowadzania oficerów, lekarzy, kupców czy rzemieślników. W 1702 r. car Piotr I ogłosił manifest zachęcający niemieckich budowniczych, rzemieślników, oficerów i uczonych do osiedlania się w Rosji. Obdarzani przywilejami przybysze osiedlali się przeważnie w okolicach nowo powstałego Petersburga¹. Następna fala niemieckiej migracji do Rosji pojawiła się w okresie władania Katarzyny II w drugiej połowie XVIII wieku². Rosyjska ekspansja terytorialna wymagała napływu siły roboczej w sektorze rolnym w celu zagospodarowania podbijanych ziem na południowych krańcach cesarstwa, stąd też caryca zachęcała niemieckich kolonistów do osiedlania się w Rosji. Dużym sukcesem okazał się manifest z czerwca 1763 r., obiecujący osadnikom liczne przywileje. Niemieckie kolonie zakładano przeważnie

¹ L. Klötzel, *Die Russlanddeutschen zwischen Autonomie und Auswanderung. Die Geschichte einer nationalen Minderheit vor dem Hintergrund des wechselhaften deutsch-sowjetischen/russischen Verhältnisses*, Osteuropa-Studien, Bd. 3, Hamburg 1999, s. 18-24; zob. też H. Hecker, *Deutsche Beamte und Gelehrte im Zarenreich*, [w:] *Deutsche in Russland*, [red.] H. Rothe, Köln – Weimar – Wien 1996, s. 31-48.

² Szczególną pobudką skłaniającą do migracji była obietnica licznych przywilejów dla przybyszów, zawarta w manifestie Katarzyny II z 1763 r., zob. *Манифест императрицы Екатерины II о дозволении всем иностранцам, въезжающим в Россию, селиться в разных губерниях по их выбору, их правах и льготах, 1763 г., июля 22*, <http://wolgadeutsche.net/history/manifest.htm> [dostęp: 20.04.2014]. Vide: V. Aul, *Das Manifest der Zarin*, Stuttgart 1992.

nad Wołgą w okolicach Saratowa. Kolejny obfity przyrływ migracji z Niemiec nastąpił w początkach XIX wieku po apelu cara Aleksandra I z 1804 r. Ówczesni koloniści kierowani byli na wybrzeża czarnomorskie – na Krym, ponadto w region Kaukazu, Besarabii oraz nad Morze Azowskie. Podczas obu wojen światowych sytuacja rosyjskich Niemców uległa znacznemu pogorszeniu, byli bowiem masowo przesiedlani, co z kolei przyczyniło się do umocnienia ich tożsamości i poczucia wspólnoty. Jeszcze w okresie międzywojennym, w lutym 1924 r. proklamowano Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką Niemców Nadwołżańskich ze stolicą w Pokrowsku (późniejszym Engels). Plagi głodu w latach dwudziestych skłaniały jednak do emigracji i prowadziły do wyludnienia Republiki Nadwołżańskiej. W 1936 r. władze ZSRR postanowiły przesiedlić prawie 70 tys. głównie polskich, ale i niemieckich mieszkańców Ukrainy do Kazachstanu. Z kolei przesiedlenia w 1941 r. – głównie na Syberię i do Kazachstanu – do końca 1941 r. objęły około 800 tys. osób (w tym 444 tys. Niemców nadwołżańskich). Pod koniec wojny, 8 stycznia 1945 r. w ZSRR wydane zostało rozporządzenie regulujące status prawny Niemców i innych deportowanych narodów. Nakładało ono obowiązek rejestrowania się w specjalnych komendanturach, które roztoczyły nadzór nad nimi. Przesiedlonym zabroniono powrotu w dawne miejsca zamieszkania. W 1955 r. na fali politycznej odwilży zniesiono nałożony przed laty na Niemców status specjalnych przesiedleńców. 1964 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR podjęło decyzję znoszącą zarzut odpowiedzialności radzieckich Niemców o aktywnym wspieraniu hitlerowskich Niemiec³.

Liberalizacja życia społeczno-politycznego w ZSRR, jaka zaczęła następować w okresie pieriestrojki w drugiej połowie lat 80. XX wieku, umożliwiła stopniowe otwarcie kwestii mniejszościowych w supermocarstwie, jednocześnie jednak stopniowo uwalniając napięcia narodowościowe. Pieriestrojka obudziła nadzieje nacji imperium na umocnienie ich pozycji w ZSRR. Procesy te nie ominęły Niemców, którzy również dostrzegli szersze możliwości manewru dla realizacji swoich aspiracji. Od 1987 r. na łamach niemieckich tytułów prasowych w ZSRR coraz odważniej artykułowano postulat przywrócenia zlikwidowanej w 1941 r. autonomii narodowej. Działania takie przygotowały fundament pod konferencję założycielską stowarzyszenia „Odrodzenie” (Wiedergeburt) w dniach 29-31 marca 1989 r., które stało się najważniejszym zorganizowanym organem dopominającym się o interesy Niemców radzieckich. Narastająca świadomość niechęci Moskwy dla postulatu odtworzenia nadwołżańskiej republiki wywołała jednak z czasem rozłam w niemieckim ruchu narodowym.

Istotnym narzędziem prawnym, otwierającym możliwość podjęcia przez Niemcy działań na rzecz wspierania ziomków na wschodzie, stał się niemiecko-radziecki *Traktat o dobrym sąsiedztwie, partnerstwie i współpracy* z listopada 1990 r.

³ A. Eisfeld, *Die Russland-Deutschen*, München 1999, s. 140.

Artykuł 15 umowy przewidywał, że: „Radzieccy obywatele narodowości niemieckiej jak i obywatele pochodzący ze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i mieszkający na stałe w Republice Federalnej Niemiec, którzy pragną zachować swój język, kulturę czy tradycje, będą mieli zapewnioną możliwość rozwoju swej tożsamości narodowej, językowej i kulturalnej”⁴.

Kwestia ta została ujęta także w deklaracji niemiecko-rosyjskiej z 21 listopada 1991 r., podpisanej podczas pobytu Borysa Jelcyna w Bonn, tuż przed rozpadem ZSRR. W dwunastym punkcie dokumentu strona niemiecka wyraziła zadowolenie z rosyjskiego stanowiska, które wówczas nosiło znamiona aprobaty dla zamiarów restauracji autonomii nadwołżańskiej. Przewidywano ponadto utworzenie innych narodowych jednostek administracyjnych na obszarach obejmujących skupiska ludności niemieckiej. Deklarowano zamiary poprawy perspektyw życiowych Niemcom w Rosji, lecz bez kolizji z prawem wyjazdu do RFN⁵.

Istotnym sukcesem w niemieckich zabiegach o dowartościowanie mniejszości było przywrócenie dwóch zlikwidowanych w 1938 r. niemieckich rejonów narodowych: w Kraju Ałtajskim z ośrodkiem administracyjnym w Halbstadt 1 czerwca 1991 r. oraz w Obwodzie Omskim z ośrodkiem administracyjnym w Azowie 17 lutego 1992 r. Rejon Halbstadt tworzyło łącznie 16 wsi zamieszkałych przez ponad 18 tys. Niemców pośród łącznej liczby prawie 21 tys. ludności na obszarze około 1400 km². Z kolei w skład rejonu Azowa weszło 8 gmin na terytorium liczącym 1270 km². W samym Azowie mieszkało wówczas około 22,6 tys. osób, w tym 67% Niemców; oprócz tego w Omsku i jego okolicach około 150 tys. ludności niemieckiej⁶. Niemieccy mieszkańcy obu rejonów otrzymali określone przywileje w sferze polityki kulturalnej, m.in. nauczanie w języku niemieckim. Okazały się one magnesem przyciągającym Niemców z innych obszarów byłego Związku Radzieckiego.

Starania o przywrócenie autonomii nadwołżańskiej miały jednak rozbić się wkrótce o mur niechęci władz rosyjskich. Borys Jelcyn, który jeszcze w świetle deklaracji z Bonn z listopada 1991 r. wydawał się przychylnie patrzeć na perspektywę restytucji dawnej republiki, przebywając 8 stycznia 1992 r. w obwodzie saratowskim odrzucił możliwość reaktywowania autonomii, wychodząc tym samym naprzeciw oczekiwaniom rosyjskich mieszkańców tego obszaru. Mimo to 23 kwietnia 1992 r.

⁴ *Vertrag über gute Nachbarschaft, Partnerschaft und Zusammenarbeit zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*, „Bulletin”, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 15.11.1990, Nr. 133, s. 1381.

⁵ *Deutsch-russische Erklärung beim Besuch des Präsidenten der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik Boris N. Jelzin vom 21. Bis 23. November in der Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Materiaalien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92. Die deutschen Nachbarschaftsverträge*, [red.] H. V. Böttcher, Ch. Dahm, Bonn 1993, s. 26-27.

⁶ T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763-2003*, Wrocław 2004, s. 282 i 300.

parafowany został protokół o współpracy w celu stopniowego przywrócenia autonomii nadwożańskiej. Wyrażono w nim zamiar odtworzenia republiki w jej dawnych granicach oraz zapewnienia możliwości napływu do niej ludności niemieckiej z obszaru dawnego ZSRR. Strona rosyjska miała opracować stosowne kroki legislacyjne, zwłaszcza odnoszące się do zasad napływu ludności, nabywania ziemi oraz określenia kompetencji organów republiki. W procesie restauracji republiki przewidywano partycypację finansową zarówno strony niemieckiej, jak i rosyjskiej. Nie precyzowano daty wejścia w życie protokołu, przewidując że stanie się to w chwili, gdy obie strony wzajemnie poinformują się o gotowości jego realizacji. Perspektywy autonomii skomplikowały się jednak wraz z ogłoszeniem ustawy o moratorium wstrzymującym możliwość zmian dotychczasowego podziału administracyjnego Rosji, co nastąpiło 3 lipca 1992 r. W tych okolicznościach oficjalne podpisanie protokołu o przywróceniu autonomii nadwożańskiej w dniu 10 lipca 1992 r.⁷ było aktem pozbawionym głębszego znaczenia. Objaśniając ten paradoks, niemiecka badaczka Lydia Klötzel podkreśliła fakt szczególnej wówczas aktywności władz nadwożańskiego rejonu Engels, które sprzeciwiały się niemieckiej autonomii terytorialnej, równocześnie popierając rozwój niemieckiej kultury narodowej i związków ekonomicznych z Niemcami. Autorka zinterpretowała to stanowisko dążeniem rosyjskich władz lokalnych do zapobieżenia autonomii, z jednoczesną chęcią przyciągnięcia niemieckich inwestycji nad Wołgę⁸.

Problemy z odtworzeniem autonomii, w połączeniu z wyraźnym poszerzeniem zakresu wolności obywatelskich (możliwość opuszczania ZSRR, a następnie Rosji), dla ogromnej części rosyjskich Niemców stały się czynnikiem skłaniającym do decyzji o wyjeździe do RFN. Na fali liberalizacji w dobie pierestrojki, niemieccy obywatele ZSRR w 1987 r. uzyskali prawo do wyjazdów z państwa. Zgodnie z oficjalnymi danymi, z ZSRR wyjechało wówczas 14 488 osób pochodzenia niemieckiego, podczas gdy w okresie trzech poprzednich lat ich liczba rokrocznie nie przekraczała tysiąca. W 1988 r. były to już 47 572 osoby, natomiast w 1989 r. liczba ta podwoiła się do 98 134. W kolejnych latach wciąż utrzymywała się tendencja zwyklowa: w 1990 r. z ZSRR wyjechało aż 147 950 Niemców, podobnie w 1991 r. – 147 320 osób, by w następnych latach ponownie wzrastać. W 1992 r. z obszaru byłego ZSRR wyjechało 195 576 Niemców, w 1993 r. 207 347, zaś w 1994 r. nastąpiło apogeum tego zjawiska – terytorium poradzieckie opuściło aż 213 214 Niemców⁹. Te liczby potwierdzały niezwykle wysoki poziom skłonności migracyjnych rosyjskich Niemców. Problemy

⁷ *Protokoll über die Zusammenarbeit zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Russischen Föderation zur stufenweisen Wiederherstellung der Staatlichkeit in Russlanddeutschen*, „Bulletin”, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 45, 26.04.1992, s. 410-412.

⁸ L. Klötzel, *Die Rußlanddeutschen zwischen...*, s. 307.

⁹ „Info-Dienst Deutsche Aussiedler”, Heft 116, s. 8, <http://www.bmi.bund.de> [dostęp: 21.04.2014].

socjalno-bytowe w Rosji i innych państwach byłego ZSRR u wielu osób posiadających niemieckie korzenie rodziły tęsknotę za ojczyzną przodków, postrzeganą jako oaza dobrobytu w porównaniu z aktualnymi krajami zamieszkania. Dodatkowym bodźcem skłaniającym do wyjazdów było pogrzebanie perspektywy odbudowy nadwołżańskiej autonomii.

Współpraca Niemiec z Rosją i innymi krajami dawnego ZSRR, jak również niemieckie prawodawstwo zmierzające do ograniczenia imigracji, stopniowo zaczęły przyczyniać się do redukcji liczby ubiegających się o przyjazd do RFN Niemców ze Wschodu. Po rekordowym pod względem liczby imigracji Niemców roku 1994 r. w kolejnych latach stopniowo zjawisko to ulegało zmniejszeniu. W 1995 r. utrzymało się jeszcze na stosunkowo wysokim poziomie – 209 409 osób, lecz w następnym liczba niemieckich przybyszów z ziem dawnego imperium radzieckiego spadła do 172 181, w 1997 r. do 131 895, by w roku 1998 zmniejszyć się do 101 550¹⁰.

Kolejne statystyki wskazywały, że niemiecka imigracja z terenów byłego ZSRR z biegiem lat nadal zmniejszała się. Wcześniejsze ogromne fale wyjazdów przyczyniły się do znaczącego spadku ludności pochodzenia niemieckiego na obszarze poradzieckim, toteż potencjał migracyjny uległ znacznej redukcji. Dochodziły do tego przeszkody administracyjne, stawiane przez władze niemieckie od połowy lat dziewięćdziesiątych. W 1999 r. liczba niemieckich przesiedleńców z byłego ZSRR wyniosła 103 599. W 2000 r. spadła do 94 558, w kolejnych dwóch latach utrzymała się na podobnym poziomie: w 2001 r. – 97 434 zaś w 2002 r. – 90 587¹¹. W 2003 r. wyjechało 72 289 Niemców, w 2004 r. – 58 728, zaś w 2005 r. już tylko 35 396¹².

Należy zauważyć, że redukująco na imigrację Niemców z obszarów byłego ZSRR wpłynęło wprowadzenie testów językowych w 1996 r., a następnie niemiecka ustawa imigracyjna, która weszła w życie w 2005 r. Jej zapisy stawiały wymóg znajomości niemieckiego nie tylko przed imigrantami, lecz także przed członkami ich rodzin. W drugiej połowie dekady z samej Rosji do Niemiec przybyło: w 2006 r. – 5189, w 2007 – 3735, w 2008 – 2660, w 2009 – 1918 Niemców¹³. W 2010 r. saldo migracji Niemców z Rosji wyniosło 821¹⁴, zaś w 2011 r. 710 osób¹⁵.

Decyzje o wyjazdach opierały się na motywach ekonomiczno-socjalnych (upatrywano w nich szans na poprawę warunków życia), ale i humanitarnych (łączenie rodzin) czy etnicznych (pragnienie życia wśród rodaków i uniknięcie konfliktów

¹⁰ Ibidem, s. 11-13.

¹¹ Ibidem, s. 13.

¹² *Deutsche aus Russland gestern und heute. Volk auf dem Weg*, publikacja Ministerstwa Spraw Wewnętrznych RFN (Bundesministerium des Innern) oraz Ziomkostwa Niemców z Rosji (Landmannschaft der Deutschen aus Russland), s. 32.

¹³ *Statistisches Jahrbuch 2010*, s. 53, <http://www.destatis.de> [dostęp: 12.03.2014].

¹⁴ *Statistisches Jahrbuch 2012*, s. 48, <http://www.destatis.de> [dostęp: 12.03.2014].

¹⁵ *Statistisches Jahrbuch 2013*, s. 46, <http://www.destatis.de> [dostęp: 12.03.2014].

w wielonarodowych państwach byłego ZSRR)¹⁶. W wyniku rozpadu Związku Radzieckiego powstało piętnaście państw o mniej lub bardziej skomplikowanej strukturze etnicznej. Zgodnie z radzieckim spisem powszechnym z 1989 r., w imperium mieszkało nieco powyżej dwóch milionów osób pochodzenia niemieckiego. Największa ich liczba znajdowała się na terenie Kazachskiej SRR – ponad 957 tys. Druga pod względem liczebności populacja Niemców żyła w Rosyjskiej SFRR – 842 tys., w tym prawie 471 tys. na Syberii, 157 tys. na Uralu, 52 tys. na północnym Kaukazie, 45 tys. w obwodach saratowskim i wołgogradzkim. Pozostali byli rozproszeni w innych częściach Rosyjskiej SFRR¹⁷.

Oprócz wyjazdów do RFN, następował również proces migracji Niemców w ramach obszaru dawnego imperium, wybierających zazwyczaj jako cel osiedlenia Rosję. Pewną siłą przyciągania wykazywały główne niemieckie skupiska w Rosji (zwłaszcza Halbstadt i Azowo), będące magnesem dla osób przybywających z republik centralnej Azji. Władze zainteresowanych rejonów zobowiązały się m.in. do realizacji programów nauczania języka niemieckiego wśród Niemców rosyjskich.

Zasadniczym składnikiem działań na rzecz poprawy warunków życia Niemców w przestrzeni poradzieckiej były umowy bilateralne z poszczególnymi państwami Wspólnoty Niepodległych Państw. Układ z ZSRR z 1990 r. związał Rosję, z kolei w następnych latach Niemcy zawierały porozumienia z innymi krajami tego obszaru. Głównym forum rozpatrywania polityki wobec mniejszości były obradujące corocznie dwustronne komisje rządowe, w ich skład wchodził także przedstawiciele mniejszości niemieckiej z danego państwa. Takie działania, jak organizowanie kursów językowych, tworzenie niemieckich środków masowego komunikowania, bibliotek, tzw. miejsc spotkań (placówek integrujących Niemców w obu krajach z rodzimą ludnością, tzw. *Begegnungsstätten*), otwierały perspektywy poprawy losu Niemców, co wiązało się też z zamiarem nakłonienia ich do pozostania w dotychczasowych miejscach zamieszkania, a jednocześnie miało na celu kreowanie więzi z RFN. Duży nacisk położono na pozaszkolne nauczanie języka niemieckiego, pomoc humanitarną i socjalną, wspieranie kultury i rozwoju środowisk mniejszości. Zadania te powierzono przede wszystkim resortom spraw zagranicznych i wewnętrznych, natomiast zarządzanie programami wsparcia było zadaniem Federalnego Urzędu Administracyjnego (*Bundesverwaltungsamt*). Poprawie sytuacji Niemców miały jednak służyć nie tylko działania promujące wspieranie kultury, ale także wsparcie ekonomiczne – budowa takich placówek, jak cegielnie, piekarnie, mleczarnie i inne¹⁸.

¹⁶ K. J. Bade, J. Oltmer (red.), *Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*, IMIS-Schriften 8, Göttingen 2003, s. 26-27.

¹⁷ *Deutsche aus Russland gestern und heute. Volk...*, op. cit., s. 29.

¹⁸ U. Heinen, *Die Situation in der Gemeinschaft der Unabhängigen Staaten*, „Informationen zur politischen Bildung”, Heft 267: *Aussiedler*, 2. Quartal 2000, s. 26.

Wśród państw WNP stosunkowo najdogodniejsze warunki dla życia i rozwoju mniejszości niemieckiej oferowała Rosja, choć oczywiście pod tym względem nie mogła konkurować z RFN. Pewna część tamtejszych Niemców z rozmaitych względów, takich jak mieszane małżeństwa, niewystarczająca znajomość niemieckiego, bariery stawiane przez rząd niemiecki czy też stopniowa poprawa warunków życia na miejscu decydowała się pozostać w Rosji, która przyciągała niemieckich mieszkańców innych republik byłego ZSRR, jeśli nie podjęli decyzji o emigracji do RFN. Wyjazdy z Rosji do kraju przodków w jakimś stopniu zatem kompensowane były imigracją z innych państw poradzieckich. Atutem Rosji była lepsza sytuacja gospodarcza w porównaniu z państwami Azji Centralnej.

W wielu przypadkach rezygnacja z wyjazdu do RFN i przyjazdy do niemieckich skupisk w Rosji wynikały z faktu, iż potomkowie poradzieckich Niemców żyli często w mieszanych małżeństwach bądź też nie byli w stanie spełnić wymogów administracyjnych stawianych przez władze niemieckie, szczególnie po wprowadzeniu testów językowych w Niemczech w 1996 r. Szczególnym zainteresowaniem jako cel przyjazdów cieszyły się wspomniane wcześniej dwa niemieckie rejony autonomiczne w Kraju Ałtajskim i Obwodzie Omskim, ponadto tereny dawnej autonomii nadwołżańskiej oraz Petersburg. Przyciągały one przede wszystkim Niemców z państw Azji Centralnej. Strategia wspierania żyjących na miejscu Niemców celem ograniczenia ciągłości migracyjnych w kierunku RFN zaczęła przynosić oczekiwane przez RFN efekty.

Pewnym zadośćuczynieniem wobec niezrealizowanych nadziei Niemców na odtworzenie autonomii nadwołżańskiej stało się ogłoszenie w 1996 r. przez władze Rosji programu działań na rzecz ochrony ich kultury i języka. Kluczowym narzędziem prawnym w tym celu miała stać się ustawa o autonomii kulturalnej mniejszości narodowych w Rosji, która została uchwalona 22 maja 1996 r. Niemcy stali się jej beneficjentem, co wiązało się m.in. z podniesieniem wydatków Federacji Rosyjskiej na wsparcie ich autonomii kulturalnej. Jej przejawem stało się m.in. szersze wprowadzenie języka niemieckiego w oświacie oraz powstawanie rozmaitych instytucji pedagogicznych i kulturalnych. Z końcem 1997 r. doszło do formalnej inauguracji autonomii kulturalnej (*Föderale national-kulturelle Autonomie*, FNKA) w postaci jej kongresu założycielskiego. Jej kierownictwo przejął wówczas zastępca ministra Federacji Rosyjskiej do spraw narodowościowych Władimir Bauer.

Z takim rodzajem autonomii nie wiązały się żadne przywileje o charakterze terytorialnym, jednak przynosiła ona pewne korzyści związane z umacnianiem tożsamości narodowej i integrowaniem mniejszości niemieckiej. Jednym ze spektakularnych przejawów programu autonomii kulturalnej było np. uroczyste otwarcie w Moskwie 2 września 1997 r. Domu Niemców Rosyjskich przez prezydenta Romana Herzoga. Podobne placówki zostały później utworzone również w Petersburgu i Kraju Ałtajskim. Także życie religijne mniejszości niemieckiej nabierało rozmachu. Ostatecznie jednak skuteczność programu autonomii kulturalnej osłabiała

takie czynniki, jak nieporozumienia wewnątrz mniejszości niemieckiej oraz spory samej FNKA z władzami niemieckimi. Co ciekawe, Berlin niekiedy dość krytycznie oceniał współpracę z FNKA, jednocześnie akcentując dobrą kooperację z władzami Rosji¹⁹.

Efekty działań podejmowanych na rzecz niemieckich skupisk terytorialnych często jednak nie odpowiadały ich oczekiwaniom. Niemiecki publicysta, Manfred Klaube, opierając się na przykładzie Halbstadt, wskazywał na problemy rozwojowe w miejscach zamieszkania Niemców rosyjskich u schyłku XX stulecia, m.in. zapowiedzi ograniczenia nakładów finansowych z RFN, wysoki poziom bezrobocia, niewłaściwą strukturę zatrudnienia (ok. 70% zatrudnionych w rolnictwie bądź przetwórstwie rolnym), problemy gospodarki rolnej. Przytaczano argumenty na rzecz tezy o postępującej utracie niemieckości rejonu Halbstadt. Wprawdzie w oficjalnych statystykach około połowę mieszkańców stanowili Niemcy, to jednak aż ok. 80% pochodzącej stamtąd ludności niemieckiej wyemigrowało do kraju przodków, zaś ubytki te w niewystarczającym stopniu były kompensowane imigracją Niemców z Azji Centralnej, zazwyczaj przybywających z małżonkami innych nacji, słabo lub w ogóle nieznanymi niemieckiego, który zresztą stopniowo zanikał w nauczaniu szkolnym²⁰.

Ostatecznie zjawisko masowej emigracji przyczyniło się do wyraźnego spadku liczby osób narodowości niemieckiej w Rosji, podobnie jak i w pozostałych państwach byłego ZSRR. Przypomnijmy, że w 1989 r. według oficjalnych danych w RFSRR zamieszkiwało 842 295 osób pochodzenia niemieckiego. Według spisu powszechnego z 2002 r. w Rosji mieszkało już tylko 597 212 osób o niemieckich korzeniach. Z tej liczby niemal wszyscy (niecałe 596 tys.) deklarowali znajomość rosyjskiego; 339 tys. mieszkało w miastach, niecałe 258 tys. stanowiło ludność wiejską. Uwzględniając podział na okręgi federalne, ponad połowa Niemców zamieszkiwała Syberyjski Okręg Federalny (309 tys.), następnie Uralski (81 tys.), Nadwołżański (71 tys.), Południowy (59 tys.), Centralny (33 tys.), Północno-Zachodni (30 tys.) i Dalekowschodni (14 tys.)²¹.

Rezultaty te oznaczały spadek niemieckiej populacji w Rosji o 245 tys. w porównaniu ze spisem z 1989 r. Główną przyczyną były oczywiście masowe wyjazdy do RFN, choć do pewnego stopnia kompensowane przeprowadzkami Niemców do Rosji z Azji Centralnej, głównie Kazachstanu. Natomiast według spisu powszechnego z 2010 r. w Rosji pozostało nieco ponad 394 tys. osób pochodzenia niemieckiego²², co obrazowało skalę wyjazdów, jeśli porównać tę liczbę z populacją niemiecką w ZSRR i Rosji na początku lat 90.

¹⁹ T. Lebioda, op. cit., s. 317-322.

²⁰ M. Klaube, *Der Deutsche Nationalkreis Halbstadt in westsibirien. Probleme und Zukunftsperspektiven*, „Osteuropa” 9/1999, s. 931.

²¹ Dokładne dane na stronie <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=12> [dostęp: 10.03.2014].

²² http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf [dostęp: 20.04.2014].

Poważny kryzys polityczny na linii Moskwa – Kijów, który nastąpił na początku 2014 r. na tle europejskich aspiracji społeczeństwa Ukrainy, protestów przeciw prezydentowi Wiktorowi Janukowyczowi, zakończonych starciami zbrojnymi na ulicach Kijowa, nie pozostał bez echa w środowiskach Niemców zamieszkujących Ukrainę i Rosję. 15 marca 2014 r. Rada Niemców Ukrainy (*Rat der Deutschen der Ukraine*) opublikowała sześciopunktowe oświadczenie, w którym wyraziła poparcie dla europejskich aspiracji Ukrainy, potępiła przemoc i niedemokratyczne metody rozstrzygnięcia sporów na Ukrainie, opowiedziała się za niepodzielnością terytorialną Ukrainy, żądając od Rosji zaprzestania eskalacji napięcia na Krymie. Autorzy oświadczenia uznali planowane na 16 marca 2014 r. referendum w sprawie statusu Krymu za nielegalne, apelując do niemieckich mieszkańców Krymu o zbojkotowanie referendum. W deklaracji zaapelowano do społeczności międzynarodowej, zwłaszcza do Niemiec, o powstrzymanie agresywnych działań Rosji wobec Ukrainy²³. Z drugiej jednak strony licząca około 2500 osób społeczność niemiecka na Krymie, świadoma marginalnego wpływu państw zachodnich i Ukrainy na rozwój sytuacji na półwyspie, odcinała się od takich deklaracji. Co więcej, wśród jej liderów pojawiły się głosy poparcia dla rosyjskich działań zmierzających do aneksji Krymu²⁴, zaś po jej dokonaniu kręgi społeczności niemieckiej w Rosji zaczęły wyrażać nadzieje na pełną rehabilitację Niemców rosyjskich po dekadach prześladowań w ZSRR²⁵ czy też sondować możliwość powrotów na Krym Niemców deportowanych w czasach stalinowskich, zwłaszcza do Azji Centralnej²⁶.

Ostateczny bilans osiągnięć mniejszości niemieckiej w Rosji – jak można było wnioskować z wypowiedzi czołowych jej przedstawicieli – był mieszany. Do sukcesów zaliczano stworzenie podstaw organizacyjnych mniejszości (powołane do życia w 1989 r. stowarzyszenie „Odrodzenie”, utworzenie dwóch rejonów narodowych, powstanie Federalnej Narodowej Autonomii Kulturalnej Niemców Rosyjskich, prace niemiecko-rosyjskiej komisji ds. Niemców rosyjskich, otwarcie wielu placówek, itd.). Wśród porażek wskazywano rozbięcie wewnętrzne niemieckiego ruchu narodowego w Rosji²⁷. Wypadało do nich zaliczyć również fiasko planów odtworzenia autonomii nadwołżańskiej.

²³ Vide: <http://deutsche.in.ua/de/news/271.html> [dostęp: 20.04.2014].

²⁴ Poparcie dla rosyjskich działań wobec Krymu wyraził jeden z liderów mniejszości niemieckiej na spornym półwyspie, Jurij Gempel, wyrażając przekonanie, że większość Niemców zamieszkujących półwysep opowie się za przystąpieniem do Rosji. Vide: *Krim-Deutsche wählen Russland*, www.n-tv.de [dostęp: 15.03.2014].

²⁵ R. Kalimullin, *Krimdeutsche: Ein großer Schritt für eine Minderheit*, „Moskauer Deutsche Zeitung” [dostęp: 24.04.2014].

²⁶ *Zuständig für die Deutschen auf der Krim*, <http://www.ornis-press.de/kurzmeldungen.1304.0.html> [dostęp: 2.05.2014].

²⁷ Wywiad z wiceprzewodniczącym Federalnej Narodowej Autonomii Kulturalnej Niemców Rosyjskich, Bruno Reiterem: *Nach Deutschland? „Im letzten Waggon des letzten Zuges”*, „Moskauer Deutsche Zeitung” 29.03.2014.

Bibliografia

Źródła

- Deutsch-russische Erklärung beim Besuch des Präsidenten der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik Boris N. Jelzin vom 21. Bis 23. November in der Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Materialien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92. Die deutschen Nachbarschaftsverträge*, [red.] Hans Victor Böttcher, Christof Dahm, Bonn 1993.
- Deutsche aus Russland gestern und heute. Volk auf dem Weg*, Stuttgart 2006.
- Манифест императрицы Екатерины II о дозволении всем иностранцам, въезжающим в Россию, селиться в разных губерниях по их выбору, их правах и льготах, 1763 г., июля 22*, <http://wolga-deutsche.net/history/manifest.htm>.
- Protokoll über die Zusammenarbeit zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Russischen Föderation zur stufenweisen Wiederherstellung der Staatlichkeit der Russlanddeutschen*, „Buletin“, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 45, 26.04.1992.
- Statistisches Jahrbuch 2010*, <http://www.destatis.de>.
- Statistisches Jahrbuch 2012*, <http://www.destatis.de>.
- Statistisches Jahrbuch 2013*, <http://www.destatis.de>.
- Vertrag über gute Nachbarschaft, Partnerschaft und Zusammenarbeit zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*, „Bulletin“, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 15.11.1990, nr. 133.

Literatura

- Aul Victor, *Das Manifest der Zarin*, Stuttgart 1992.
- Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*, [red.] Klaus J. Bade, Jochen Oltmer, Göttingen 2003.
- Eisfeld Alfred, *Die Russland-Deutschen*, München 1999.
- Hecker Hans, *Deutsche Beamte und Gelehrte im Zarenreich*, [w:] *Deutsche in Russland*, [red.] Hans Rothe, Köln – Weimar – Wien 1996.
- Heinen Ute, *Die Situation in der Gemeinschaft der Unabhängigen Staaten*, „Informationen zur politischen Bildung“, Heft 267: *Aussiedler*, 2. Quartal 2000.
- Klötzel Lydia, *Die Russlanddeutschen zwischen Autonomie und Auswanderung. Die Geschichte einer nationalen Minderheit vor dem Hintergrund des wechselhaften deutsch-sowjetischen/russischen Verhältnisses*, „Osteuropa-Studien“, Bd. 3, Hamburg 1999.
- Kalimullin Robert, *Krimdeutsche: Ein großer Schritt für eine Minderheit*, „Moskauer Deutsche Zeitung“ 24.04.2014.
- Klaube Manfred, *Der Deutsche Nationalkreis Halbstadt in westsibirien. Probleme und Zukunftsperspektiven*, „Osteuropa“ 9/1999.
- Lebioda Tadeusz, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763-2003*, Wrocław 2004.
- Nach Deutschland? „Im letzten Waggon des letzten Zuges“*, „Moskauer Deutsche Zeitung“ 29.03.2014.

Netografia

- <http://deutsche.in.ua/de/news/271.html>
- http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf
- <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=12>.
- Krim-Deutsche wählen Russland*, 15.03.2014, www.n-tv.de.
- Zuständig für die Deutschen auf der Krim*, 2.05.2014, <http://www.ornis-press.de/kurzmeldung.1304.0.html>